

Azərbaycanın qədim qızıl məmulatları haqqında

Qədim metallurgiyanın öyrənilməsi arxeologiya elminin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. Metalın kəşfi və metallurgiyanın inkişafı ilə qədim insanların həyatında mühüm irəliləyişlər baş verir, keyfiyyətcə yeni mərhələlər biri-birini əvəz edir. Xalkolit/eneolit (mis-daş), tunc, ilk dəmir kimi erkən sivilizasiyaları əhatə etmiş qədim tarixi dövrlərin arxeologiya elmində təsnifatı da adlarından görüldüyü kimi məhz qədim metallurgiyanın inkişaf mərhələləri ilə bağlı olmuşdur. Qızıla əsaslanan metalışləmə isə müəyyən qədim cəmiyyətin daha yüksək inkişaf səviyyəsində olduğunun göstəricilərindən biri idi. Arxeoloji araşdırmalar zamanı çox nadir hallarda, əsasən bəzək əşyaları qismində aşkar edilən qızıl əşyalar metal məmulatları olmaqla yanaşı həm də qədim incəsənət, zərgərlik nümunələridir.

Maraqlıdır ki, dünyada ən qədim qızıl məmulatları sivilizasiyanın beşiyi sayılan Yaxın Şərq, Mesopotamiyada deyil, Balkan yarımadasında, indiki Bolqarıstan ərazisində aşkar edilmişdir. Burada xalkolit dövrünə aid Varna nekropolundakı qəbirlərdə keçən əsrin 70-ci illərində aparılmış qazıntılar zamanı bəzək və məişət əşyalarından ibarət çoxsaylı, zəngin qızıl məmulatı aşkar edilmişdir. Radiokarbon analizlərlə bu qızıl əşyaların aşkar edildiyi qəbirlər e.ə. V minilliyin ortalarına aid edilmişdir (*Тодорова 1979, с. 46-47*).

Azərbaycan qədim metallurgiyanın inkişaf etdiyi ərazilərdən biridir. Burada həm zəngin metal yataqları, həm də bu yataqlardan istifadəni sübut edən çoxsaylı arxeoloji tapıntılar məlumdur. Eyni zamanda, Azərbaycan qızıldan hazırlanmış ən qədim nümunələrin aşkar edildiyi ölkələrdən biridir. Belə ki, Naxçıvanda, Şərur rayonu ərazisindəki Ovçulartəpəsi yaşayış yerində aparılan qazıntılar zamanı e.ə. V minilliyin ikinci yarısına aid eneolit dövrü təbəqəsindən nazik qızıl məftildən hazırlanmış əşya aşkar edilmişdir. Qazıntının müəllifləri bu əşyanın boyunbağı olduğunu qeyd etmişlər (*Baxşəliyev, Aşurov, Marro 2008, s. 133*). Azərbaycanda

aşkar edilmiş ən qədim qızıl məmulatı kimi bu nadir tapıntının mötəbər bir məkanda – Heydər Əliyev Mərkəzində təqdimatının keçirilməsi də əlamətdar hadisə idi. Bu təqdimatda da həmin tapıntı məhz boyunbağı kimi təqdim olunmuşdur. Hərçənd, tədqiqatçıların əksəriyyəti haqlı olaraq bu qızıl əşyanın boyunbağı deyil, digər məqsədlə (məsələn, əsa başlığının üstünə spiralşəkili bağlanmış qızıl məftil) istifadə edilməsi fikrinə üstünlük verirlər. Bu diskussiya gələcək araşdırmalarda da davam edə bilər. Lakin bu fikir ayrılığı həmin tapıntının tarixi, elmi əhəmiyyətini qətiyyənlə azaltmır və bu qızıl əşyanın tapılması onu aşkar etmiş arxeoloqların böyük uğurudur.

Respublikamız ərazisində bir qədər sonrakı mərhələyə - son xalkolit dövrünə, e.ə. IV minilliyin birinci yarısına aid qızıldan hazırlanmış bəzək əşyaları Ağstafa rayonundakı Soyuqbulaq kurqanlarında 2006-cı ildə aparılan qazıntılar zamanı aşkar edilmişdir (*Литовне и др. 2011*).

Növbəti – ilk tunc dövrünə aid aşkar edilmiş qızıl məmulatı da bəzək nümunələrindən ibarətdir. Azərbaycanın görkəmli arxeoloqu İ.Cəfərzadə 1960-cı ildə Daşkəsən rayonu ərazisindəki Xaçbulaq kurqanında qazıntı zamanı qəbir kamerasında dəfn edilmiş 7-8 yaşlı qızın kəllə sümüyü yanında halqaları qızıldan və gümüşdən olan bir cüt sırğa aşkar etmişdir (*Cəfərzadə 1976*).

İlk tunc dövrünə - e.ə. III minilliyə aid qızıldan və gümüşdən hazırlanmış digər bəzək əşyaları bizim tərəfimizdən 2005 Şəmkir rayonunda 2 №-li Şəmkirçay kurqanında və 2011-ci ildə Ağstafa rayonunda neolit dövrünə aid Həsənsu yaşayış yerində qazılmış ilk tunc dövrü sallama torpaq qəbrində aşkar edilmişdir. Şəmkirçay kurqanında 10 ədəd qızıl muncuq, Həsənsu qəbrində isə qızıldan və gümüşdən spiralvari saç bəzəkləri və gümüşdən qolbaq aşkar edilmişdir (*Myceyblu 2009; Müseyibli və b. 2012*).

Həsənsu ilk tunc dövrü torpaq qəbrindən aşkar edilmiş qızıl bəzək əşyalarının xammal mənbəyinin Gürcüstanın Bolnisi rayonu ərazisindəki Saqdrisi qızıl yatağı olması barədə irəli sürdüyümüz fikirlər (*Müseyibli və b. 2012*) sonralar Almaniya və Gürcüstan alimlərinin həmin əşyalar və Saqdrisi yataqları üzrə apardıqları analizlərlə (*Thomas Stöllner et. al. 2018*) öz təsdiqini tapmışdır.

Orta tunc və son tunc-ilk dəmir dövrünə aid qızıl məmulatları həm əvvəlki illərdə, həm də son illərdə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmişdir (*Асланов и др. 1959; Muxtarov, Bədəlova 2010; Cəlilov, Ələsgərov 2008*).

Qafqaz Albaniyası dövrünə - antik və ilk orta əsrlərə aid qızıl məmulatı əsasən Mingəçevir qazıntıları zamanı aşkar edilmiş bəzək əşyalarıdır (*Асланов и др. 1966*). Bundan əlavə, 2004-cü ildə BTC layihəsi üzrə aparılan tədqiqatlar zamanı Samux rayonunun Seyidlər kəndi ərazisində qazılmış torpaq qəbirdən e.ə. V-IV əsrlərə aid torpaq qəbirdən yüksək ustalıqla hazırlanmış bir cüt sırğa və 4 ədəd muncuq aşkar edilmişdir (*Aşurov 2005*). Antik və ilk orta əsrlərə aid qızıl əşyalar Qəbələ, Xınıslı, Mehrəvan şəhər yerlərindən məlumdur. Bu dövrün qızıl məmulatlarına aid sonuncu tapıntılar 2017-ci ildə Şamaxı rayonu ərazisindəki Dəmirçi nekropolunda III əsrə aid qəbirdə aşkar edilmiş çox nəfis hazırlanmış bir cüt qızıl sırğadır (*Cəbiyev 2018, s. 233*).

Ümumiyyətlə, Azərbaycan ərazisində arxeoloji qazıntılarla aşkar edilmiş qızıl və gümüş məmulatların geniş informasiyalarla kataloqunun hazırlanmasına böyük ehtiyac var.

Bizim 2018-ci ilin yazında qərb bölgəsində abidələrin monitorinqi zamanı aşkar etdiyimiz qızıldan hazırlanmış bəzək əşyaların təqdimatı dekabr ayının 10-da Heydər Əliyev Mərkəzində keçirilmişdir. Bu bölgədə arxeoloji kəşfiyyat işləri apararkən təbii və antropogen təsirlər nəticəsində dağıntıya məruz qalmış qədim qəbir abidələrinin birində qızıldan hazırlanmış qadın bəzək əşyaları aşkar edilmişdir. Bunlar olduqca yüksək ustalıqla, nəfis hazırlanmış bir cüt sırğa, üzük, yarpaqşəkilli və boru şəkilli muncuqlar və asma bəzək əşyalarıdır. Bu tapıntıların ümumi sayı kiçik ölçülü muncuqlar da nəzərə alınmaqla 52 ədəddir. Yarpaqşəkilli və boru şəkilli muncuqlar çox ehtimal ki, alın bəzək əşyasıdır. Asmalardan biri (medalyon) gümüş tərkibliidir. Üzüyün əqiqlə inkrustasiya edilmiş və ətraflara çıxıntıları olan qaşığı çox güman ki, Günəşi simvolizə edir. (Bu materialların aşkar edilmə ünvanı barədə hesabatda geniş və dəqiq məlumatlar var).

Maraqlıdır ki, Heydər Əliyev Mərkəzində keçirilmiş hər iki təqdimatdan dərhal sonra Ovçulartəpəsindən aşkar edilmiş və bizim qərb bölgəsindən aşkar

etdiyimiz qızıl əşyaların təyinatı və dövrü barədə müxtəlif fikirlər ortaya atıldı. Çox istərdik ki, bu fikirlər sırf elmi diskussiyalar çərçivəsindən kənara çıxmasın və bu məsələlər barədə lazımı çöl təcrübəsi olan arxeoloq mütəxəssislər rəy bildirsinlər. Hər bir sağlam, arxeologiyanın qaydalarına uyğun əsaslandırılmış alternativ elmi fikri qəbul etməyə hazırıq. Bizim təqdim etdiyimiz qızıl əşyalar barədə aşağıdakı məlumatları qeyd etmək məqsədəuyğundur.

Bu məmulatların aşkar edildiyi sahədə son tunc-erkən dəmir dövrünə aid nekropol yerləşir. Buradakı qəbirlərin örtüyü eynilə həmin bölgədəki həmdövr Tovuzçay və Zəyəmçay nekropollarında olduğu kimi çay daşlarından ibarətdir. Dağıntılara məruz qalmış qəbirlərdən ətrafa qara və boz cilalı saxsı qab fragmentləri, əqiq muncuqlar və tunc əşyalar pərakəndə halda dağılmışdır. Tunc məmulatına az hallarda təsadüf olunur. Bütün bu materiallar son tunc-erkən dəmir dövrünə - Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinə aiddirlər. (Həmin materiallarla istənilən zaman tanış olmaq mümkündür).

Arxeoloqlara (məhz arxeoloqlara) yaxşı məlumdur ki, bilavasitə mədəni təbəqədən və ya qədim qəbir kamerasından aşkar edilməyən azsaylı, xüsusilə də çox nadir hallarda rast gəlinən qızıl məmulatının dövrünün və dəqiq təyinatının müəyyən edilməsi problemlə məsələlərdəndir. Burada başqa bir çətinlik ondan ibarətdir ki, qızıldan olan bəzək əşyaları digər arxeoloji materiallar kimi kütləvi istehsal edilməmişdir. Ümumiyyətlə bəzək əşyaların istehsalında konservatizm ənənələri səciyyəvidir. Bəzən müəyyən növ bəzəklər uzun müddət (1000-1500 il və s.) öz tipoloji xüsusiyyətlərini saxlayırlar. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra bəzək nümunələri müəyyən dövrlər üzrə tipoloji xüsusiyyətləri ilə seçilirlər.

Haqqında bəhs etdiyimiz bəzək əşyaları ilə yanaşı e.ə. I minilliyin birinci yarısına aid keramika məmulatı toplanmışdır. 52 ədəd bəzək əşyasının 32-i boru şəkilli kiçik muncuqlardır. Onların bilavasitə tuncdan və qızıldan ən yaxın analoqları Azərbaycanın son tunc-erkən dəmir dövrü abidələrindən məlumdur (*Cadıgzadə 1971, tabl. XXIX*). Ortası şüşə-pasta qaşla inkrustasiya edilmiş yarpaq şəkilli asmalar da (11 ədəd) istifadə zamanı həmin boruşəkilli muncuqlar

vasitəsi ilə düzülmüşdür. Onların olduğu kimi birbaşa paralelləri bizə məlum deyil. Lakin eyni üslubda, oval formalı, ortası pasta ilə inkrustasiya edilmiş düymələr Azərbaycanın son tunc-ilk dəmir dövrü Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti abidələrindən aşkar edilmişdir (*Садыгзаде 1971, табл. XV*). Bundan əlavə, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid Qarabulaq nekropolunda 5 №-li kurqanda haqqında bəhs etdiyimiz yarpaq şəkilli asmalarla tipoloji baxımdan çox yaxın olan, ortası fil sümüyü, sədəflə və qızılla inkrustasiya edilmiş tuncdan bəzək əşyaları aşkar edilmişdir (*Джафаров 1984, с. 48, табл. VI*).

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, bu üslubda hazırlanmış oval formalı digər növ bəzək əşyaları (broşka – bəzək sancağı) Dağıstanın və cənubi Rusiya çöllərinin hun dövrü abidələrindən məlumdur (*Засецкая 1975; Засецкая 1994, табл. 33; Малашев и др. 2015, сс. 37, 140, 210*). Aşkar etdiyimiz qızıl sırğaların tipində qızıl sırğalar Dağıstanın III-V əsrlər Palasa-sırt nekropolundakı 2250 №-li kurqanda aşkar edilmişdir (*Малашев и др. 2015, сс. 115*).

Bütün bunlar onu göstərir ki, haqqında bəhs olunan qızıldan hazırlanmış bəzək əşyaların dövrü barədə fikirlər müxtəlif ola bilər. Onların aşkar edildiyi nekropolda qeyd edilən dövrlər üzrə (ilk dəmir və Albaniya dövrləri) arxeoloq mütəxəssislər tərəfindən geniş qazıntı işlərinin aparılması zəruridir (biz bu dövrlərin arxeologiyası ilə məşğul deyilik). Bu, ilk növbədə müasir yaşayış məntəqələrindən uzaqda yerləşən və mühafizə edilməyən (məhz bu səbəbdən, qərətçilərin oraya müdaxilə edəcəyi səbəbindən həmin abidənin dəqiq ünvanını yalnız elmi hesabatda göstərmişik) həmin abidələrin xilas olunmasını təmin etmiş olardı. Digər tərəfdən, aparılacaq qazıntılar nəticəsində burada yalnız son tunc-ilk dəmir dövrünə deyil, həm də sonrakı – Albaniya dövrünə də aid qəbirlərin olacağı (həmin bölgədə bu dövrə aid torpaq və küp qəbirlərin yerüstü əlamətləri yoxdur), bizim aşkar etdiyimiz qızıl bəzəklərin həmin qəbirlərdən ən yaxın analoqlarının aşkar ediləcəyi, onların dövrü barədə yeni fikirlərin irəli sürüləcəyi istisna deyildir.

Yekunda arxeoloqlara (məhz arxeoloqlara) yaxşı məlum olan bir məsələni bir daha xatırlatmağı lazım bilirik. Belə ki, nəinki ayrı-ayrı tapıntıların, eyni zamanda bir sıra abidələrin və hətta geniş regionları əhatə edən bütöv arxeoloji

mədəniyyətlərin səciyyəsi və xronologiyası barədə ilk yazılmış fikirlərə sonrakı illərdə yenidən baxılmış və dəqiqləşdirmələr aparılmışdır. Məsələn, Xaçmaz rayonunda qazılmış Seyidli kurqanı əvvəl orta tunc dövrünə aid edilmiş (*Ахундов, Докмев 1997*), uzun illər sonra isə bu kurqanın e.ə. IV minilliyə - son xalkolit dövrünə aid olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Başqa bir misal, Fransa arxeoloqu O.W.Muscarella 1971-ci ildə nəşr etdirdiyi məqaləsində Urmiya ətrafında qazdığı Se Qirdan kurqanlarını e.ə. I minilliyin birinci yarısına – ilk dəmir dövrünə aid etmişdir (*Muscarella 1971*). 30 il sonra isə Rusiya arxeoloqu V.Trifonov bu kurqanların bir neçə min il qədimə - e.ə. IV minilliyə aid olduğu barədə məqalə çap etdirmiş (*Трифонов 2000*) və bu fikir elmi ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilmişdir. Onilliklər ərzində Naxçıvandakı Kültəpə yaşayış yerinin ən qədim mərhələsi eneolit dövrünə - e.ə. V minilliyə aid edilirdi. Lakin son qazıntılar və radiokarbon analizlər nəticəsində (V.Baxşəliyev, C.Marro) bu mərhələnin e.ə. VII minilliyin sonu - VI minilliyin əvvəllərinə aid olduğu sübut edilmişdir.

Bundan əlavə, Qafqazı, eyni zamanda Azərbaycanı əhatə etmiş bütöv arxeoloji mədəniyyətlərin xronologiyası uzun illər keçdikdən sonra yeni araşdırmalarla dəqiqləşdirilmişdir. Məsələn, Şomutəpə mədəniyyəti 40 ildən artıq müddətdə eneolit dövrünə - e.ə. V minilliyə aid edilsə də son illərin araşdırmaları (N.Müseybli, F.Quliyev) bu mədəniyyətin əslində neolit dövrünə - e.ə. VII minilliyin sonu - VI minilliyə aid olduğunu göstərmişdir. Kür-Araz və Maykop mədəniyyətləri onilliklər ərzində e.ə. III minilliyə aid edilsələr də sonrakı araşdırmalar bu mədəniyyətlərin e.ə. IV minillikdən təşəkkül tapdıqlarını müəyyən etmişdir. Arxeologiya elmində belə misalların sayı çoxdur. Bütün bunlar xronologiya barədə fikirlərin irəli sürüldüyü ilk vaxtlarda konkret mövzular üzrə kifayət qədər maddi faktların və yeni texnologiyaların olmaması ilə bağlı idi.

Buna görə də hesab edirik ki, gələcək araşdırmalar bizim aşkar etdiyimiz qızıl məmulatlarının da təyinatı və dövrü barədə yeni fikirlər meydana çıxara bilər. Lakin bütün bunlar sırf elmi tədqiqatların mövzudur. Dəyişilməyəcək yalnız odur ki, bu qızıl məmulatları Azərbaycanın qədim, zəngin mədəniyyətinin, incəsənət tarixinin nadir və dəyərli nümunələridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Aşurov S.H. Qədim İpək yolu - BTC neft kəməri - arxeoloji abidələrin tədqiqi // 2003-2004-cü illərdə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunlarına həsr olunmuş elmi sessiyanın materialları. Bakı, 2005.
2. Baxşəliyev V., Aşurov S., Marro C. Ovçulartəpəsində 2008-ci ildə aparılan arxeoloji qazıntılar // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar-2008. Bakı, 2008.
3. Cəbiyev Q. Azərbaycan arxeologiyasının əsasları. Bakı, 2018.
4. Cəlilov B., Ələsgərov A. Goranboy və Göygöl rayonları ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar – 2008. Bakı, 2008.
5. Muscarella O.W. The Tumuli at Se Girdan: Second Report //Metropolitan Museum Journal. Vol. 4, 1971.
6. Muxtarov N., Bədəlova İ. Şəki-Qax-Oğuz arxeoloji ekspedisiyası 2009 // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar – 2009. Bakı, 2010.
7. Müseyibli N.Ə., Axundova G.K., Ağalarzadə A.M. Ağstafa rayonunda tunc dövrünün qəbir abidələri // “Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar” 2011. Bakı, 2012.
8. Thomas Stöllner unter Mitarbeit von İrina Gambashidze und Moritz Jansen. Das alteste Gold in Georgien im Kontext // Gold und Wein Georgiens alteste Schätze. Frankfurt, 2018.
9. Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур. Баку, 1959.
10. Асланов Г.М., Голубкина Т.И., Садыхзаде Ш.Г. Каталог золотых и серебряных предметов из археологических раскопок Азербайджана. Баку, 1966.
11. Ахундов Т., Достиев Т. К изучению эпохи средней бронзы в северо-восточном Азербайджане //«История и ее проблемы». Баку: 1997, № 2.
12. Джафарзаде И.М. Хачбулагская археологическая экспедиция 1960-го года // Материальная культура Азербайджана, том VIII, Баку, 1976.
13. Джафаров Г.Ф. Связи Азербайджана со странами Передней Азии в эпоху поздней бронзы и раннего железа (по археологическим материалам Азербайджана). Баку, 1984.
14. Засецкая И.П. Золотые украшения гуннской эпохи. Ленинград, 1975.
15. Засецкая И.П. Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV-V вв). Санкт-Петербург, 1994.
16. Лионне Б., Алмамедов К., Буке Л., Курсье А., Джелилов Б., Хусейнов Ф., Лут С., Махарадзе З., Рейнард С. Могильник эпохи позднего энеолита Союг Булаг в Азербайджане //РА, 2011, №1.

17. Малашев В.Ю., Гаджиев М.С., Ильюков Л.С. Страна маскутов в западном Прикаспии. Курганные могильники Прикаспийского Дагестана III-V вв н.э. Махачкала, 2015.
18. Мусеибли Н.А. Курганы Шамкирчая эпохи ранней бронзы // Кавказ. Археология и этнология. Международная научная конференция. Материалы. Баку, 2009.
19. Садыгзаде Ш.Г. Древние украшения Азербайджана. Баку, 1971.
20. Годорова Хенриета. Энеолит Болгарии. София, 1979.
21. Трифонов В.А. Курганы майкопского типа в северо-западном Иране // Судьба ученого. К 100-летию со дня рождения Бориса Александровича Латынина. СПб: Изд. Гос. Эрмитажа, 2000.

